

ГАЛИНА ЛИСА
ВЗАЄМОДІЯ ДАВНЬОБОЛГАРСЬКОЇ МОВИ
ТА ЇЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ІЗВОДУ

Християнізація ввела Русь у культурне коло *Slaviae Orthodoxae*. Київська держава одержала велику літературу, релігійну за змістом, писану слов'янською мовою. Це були книги, перекладені в Болгарії, що спочатку належали одній культурі — давньоболгарській, а потрапивши на Русь, стали власністю іншої, хоча й спорідненої. Як відомо, сформована на базі південнослов'янських, зокрема давньоболгарських говірок (як нині встановлено вченими, південно-східноболгарський солунський діалект, що лежить в основі мови перших перекладів, тісно пов'язаний з сучасними говірками родопського діалекту, який зберіг багато архаїчних рис), мова (староболгарська — за прийнятою у палеославістиці термінологією, або старослов'янська — за вітчизняною) існувала в різних локальних типах — редакціях, або ізводах, на різних слов'янських територіях.

Певний час вважалося, що староболгарська мова близька або навіть тотожна пізній праслов'янській (А. Мейє, Ф. Славський). Проте завдяки поглибленому вивченню давніх текстів, детальному і масовому їх обстеженню, зіставним дослідженням, староболгарська постала як складна система, що розвивається як одне з відгалужень праслов'янської зі своїми архаїзмами та новотворами (І. Голобов, І. Леков та інші). Староболгарські (або старослов'янські) пам'ятки, що збереглися до нашого часу від X—XI ст., були писані переважно в двох книжних осередках — Охридї та Преславї, тому, природно, відтворювали певні діалектні риси, що, як зазначав історик болгарської мови К. Мирчев, дають уявлення, хоча і слабке, про діалектне членування староболгарської мови X-XI ст. Звичайно, це була літературно-писемна мова, мова книжних творів, але розвивалася вона на базі народних говорів, і взаємодія книжної і народної стихії, зауважує московська дослідниця Л. Куркіна, була тим фактором, який багато в чому визначав розвиток самої староболгарської мови. Отже, перекочувавши на Русь, ця писемно-книжна мова як єдина система, що складалася і розвивалася на основі певних болгарських діалектів і відбивала результати природного розвитку цієї системи, вбирала в себе місцеві особливості, діалектні явища, характерні для тих територій, де переписувалися давні книги. Один із сучасних дослідників староболгарських текстів східнослов'янської редакції — угорський вчений І. Тот, детально проаналізувавши пам'ятки XI ст., переписані в Київській Русі, дійшов висновку, що тут під впливом живої мови шляхом поступового пристосування одержали відбиття найважливіші діалектні особливості живої мови, внаслідок такого пристосування деякі елементи стали можливими в пам'ятках східнослов'янської редакції, додамо — й нормативними. Аналогічні погляди поділяє й російська дослідниця О. Малкова. Таким чином, списки староболгарських текстів, зроблені в Київській Русі, тобто тексти східнослов'янської редакції, передавали результати розвитку двох мовних систем — староболгарської (старослов'янської) завдяки своїй мовній основі, та локальної місцевої мови — своїми вторинними нашаруваннями. Завдяки спорідненості цих мов значна частина їх систем збігається, що полегшує їх взаємодію і взаємовплив. Звичайно, переписуючи священні книги, русичі намагалися передавати їх буквально, слово в слово, не відхиляючись від канонічного тексту оригіналу. Проте знайомство книжників Київської Русі з давньоболгарською писемністю, і це неодноразово підкреслюється в дослідженнях з цієї галузі (напр., П. Филкова), стало могутнім стимулом розвитку усвідомленого ставлення до явищ рідної мови і поступового вироблення норм писемно-книжної мови, що включала і результати власного розвитку в живій мові. Встановлено, що при взаємодії двох мовних систем можливі два типи взаємовпливу: або запозичується притаманна староболгарській мові риса, хоч вона чужа місцевій мові, або ж місцева особливість замінює незвичне явище (як зазначила болгарська палеославістка К. Дограмаджиева, до таких особливостей належать, напр., сполуки **-жд-**, **-шт-** та **-ч-**, **-ж-**, носові голосні, префікс **из-** поряд із східнослов'янським **вы-**, давальний та родовий присвійний і под.). Дослідники давніх пам'яток простежили два основні шляхи

взаємодії книжної старослов'янської мови з місцевою мовою: 1) спонтанне, несвідоме проникнення в книжно-писемну мову окремих елементів народних говорів, що відбиває об'єктивні результати стихійного впливу народної мови, та 2) свідоме, цілеспрямоване введення у книжну мову особливостей розмовної мови, що на думку вчених, є результатом координаційної діяльності місцевих книжників і відбиває їх активне творче ставлення до книжної норми (напр., свідомо заміна старослов'янських флексій **-омь, -емь, -охь** іменників δ -основ давньоруськими **-ьмь, -ьмь, -ьхь** у східнослов'янській редакції старослов'янських текстів XI ст., зокрема Архангельському євангелії 1092 р.). Саме тексти старослов'янської мови східнослов'янської редакції найбільш яскраво відбивають зіткнення двох мовних систем, певний синтез давньоруських та старослов'янських рис.

Зусиллями вчених встановлені диференційні ознаки, переважно на фонетичному та морфологічному рівнях, що знайшли відтворення у пам'ятках східнослов'янської редакції. Якщо підсумувати те, що вже встановлено дослідженнями у галузі палеославістики, можна вказати такі відмінності: реалізація праслов'янських сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt** — старослов'янські **ра, ла, рѣ, лѣ**, та східнослов'янські **оро, оло, ере, еле**; рефлексі початкових сполук ***ort, *olt** — старослов'янське **ра, ла** та східнослов'янські **ро, ло**; старослов'янські **рь, ль, рь** та східнослов'янські **ьр, ъл, ьр**; збереження епентетичного **л** у давньоруській; відмінна реалізація праслов'янських сполук ***dj, *tj, *kt**: **жд, шт** — у староболгарській та **ж, ч** — давньоруській, початковий **к** — **о** (**юдинь, ѡзеро – одинь, озеро**); початковий **ю** — **оу** (**юноша, югь – оуноша, оугь**); початковий **а** — **ѡ**, (**азь, агньць – ѡзь, ѡгна**); початковий **ја** поряд із східнослов'янським **ѣ** (**ѡсти, ѡмь – ѣсти, ѣмь**); відмінне ставлення до носових голосних; збереження **ь** у певних позиціях (до речі, на всіх етапах розвитку болгарської мови, як наголосила болгарська дослідниця П. Филкова); сполуки **ждр, штр** та **тр, др**; відмінні рефлексі **ѣ** та деякі інші. Крім фонетичних відмінностей, наші тексти відбивають і граматичні досить чіткі диференційні риси: це в першу чергу закінчення **-ѡ/ѣ** $\text{j}\delta$ -основ у род. одн. та наз. — зн. мн. та $\text{j}\delta$ -основ у зн. мн.; закінчення повних прикметників у род., дав. та місц. чоловічого та середнього роду, род. жіночого роду; закінчення **-ы/-а** у наз. одн. активних дієприкметників теперішнього часу; **-щ/-ч-** у суфіксах дієприкметників теперішнього часу; закінчення **-шь/-ши** 2 особи одн. дієслів теперішнього часу; **-тъ/ть** 3 особи одн. теперішнього часу; відмінності у словотворі (напр., префікси **изь-** у старослов'янській та **вы-** — у давньоруській); давальний та родовий присвійні; деякі сполучники та сполучні слова (**обаче, понеже, дондеже, тъкмо** і под.); різні типи конструкцій з прийменником **отъ**, властивих старослов'янській і відсутніх у давньоруській, до таких, напр., П. Филкова відносить: із значенням переміщення з середини; переміщення з поверхні; на позначення матеріалу, з якого виготовлений предмет; для позначення діяча у сполученнях із пасивними дієприкметниками; для вираження частини цілого; дієслівні сполуки для вираження модального і емоційного відношення, для позначення інструменту, відтінку причини, відтінку повноти, для вираження наміру змінити посесивні та інші відношення, для вираження значення отримання вигоди та ін.; деякі відмінності синтаксичної будови, які встановили німецький вчений Ф. Бройер та російський дослідник В. Лесневський та ін., причому на старослов'янському синтаксисі позначився вплив грецьких оригіналів, з яких робилися переклади; відмінності лексичного складу та семантики і деякі інші.

Певним свідченням свідомого ставлення переписувачів до своєї роботи є їх намагання протидіяти впливові розмовної мови, рідної говірки, що викликало появу в пам'ятках такого явища, як гіперкорекція. Наприклад, намагаючись подолати південноруську діалектну особливість — дзвінкий фриктивний **г**, акустично і артикуляційно близький до **х**, переписувач Галицького євангелія 1144 р. подає: «слышавъ Иродъ ц[еса]рь слоугъ ис[оусо]въ ѡвѣ бо бысть имѡ юго» — **слоугъ**, замість **слоухъ**; а переписувач Ізборника 1073 р., прагнучи дотримуватися норми старослов'янської мови в перекладі сполук **жд**, замість східнослов'янського **ж**, пише: «Прѣжде оужде» замість **оужє**. Нормою старослов'янської мови була передача рефлексів ***tort, *tert, *tolt, *telt**, що властиве було й

південнослов'янським та західнослов'янським мовам, як неповноголосні **ра, ла, рѣ, лѣ**. Такі написання були нормативними і для східнослов'янської її редакції. Але під впливом народної мови в текстах східнослов'янської редакції з'являється ряд модифікацій, оскільки для східнослов'янських мов характерний розвиток повноголосся в цих позиціях, напр., переписувач Юр'ївського євангелія 1119 р., бажаючи передати неповноголосну форму, пише *тлоци*, тобто гібридну форму східнослов'янського *толочи* та старослов'янського *тлѣци* (як у Остромировому євангелії). За спостереженнями болгарської дослідниці Цветанки Янакієвої, подібні написання властиві Синайському патерику XI ст. (*плониша*, замість *плѣниша*, *вроты*, *злотъникъ* та ін), Єфремівській Кормчій XII ст. (сковрода) та ін. Повноголосні східнослов'янські форми зрідка потрапляють у тексти східнослов'янської редакції; напр., в уривку Апостола XII-XIII ст. *серебро*, *середоу*, *умерети*, *жерети*, *перенєснѣ*; у Галицькому євангелії 1266 р.: *перенєсѣньк*, *сѣдоровѣк*, *жерєбець*; в Апостолі XIII ст. *серебра*, *оумерети*: в уривку Паремійника XIII ст. *перете* та ін. Та й давніші тексти, напр., Архангельське євангеліє 1092 р., також відбивають цю рису (*беремѣ*, *берегоу*, *жерєби*). Можливе навіть поєднання двох варіантів рефлексу в одному слові, напр.: *прѣполовьшию сѣ*, *преполовьши* — у Апостолі XII—XIII ст. Сполука **рѣ** на східнослов'янському ґрунті досить часто і послідовно може передаватися як **ре** (*поврєци*, *древо* — в Архангельському євангелії, *бремена* — у Євангелії XII ст., *запрєчьше* — Апостол XIII ст., *преже* — у Захарійнському паремійнику 1271 р., *посредѣ*, *сребра* — уривок Паремійника XIII ст. та ін., і навіть **и**: *заприти* — у Євсевієвому євангелії 1283 р. Використання повноголосних та неповноголосних словоформ, тотожних за лексико-семантичним значенням, могло бути і функціонально обумовленим. Так, дотримуючись орфографічного правила — обов'язково закінчувати рядок літерою голосного, давньоруські книжники вживали саме повноголосні форми. Як відзначала Т. Кандаурова, в абсолютній більшості випадків повноголосна форма, зафіксована при переносі, виявляється єдиним прикладом уживання в пам'ятці такої форми, в решті позицій засвідчуються саме неповноголосні слова. Московська славістка Л. Устюгова, детально проаналізувавши текст Повісті минулих літ, установила, що повноголосні форми в тексті літопису були не випадковими, а цілком закономірним елементом книжної оповіді, яка мала свої стандартизовані прийоми використання, що поєднання елементів старослов'янської книжності та живої розмовної мови було споконвічною особливістю давньоруської літературно-писемної мови.

Зіткнення двох систем, специфіка засвоєння, переробки й функціонування на східнослов'янському ґрунті південнослов'янських за походженням перекладів виявилось в такому цікавому факті самостійного ставлення русичів до мови, як поєднання в одному слові чи словосполученні рис (фонетичних і граматичних) одночасно двох цих систем. Наприклад, за спостереженням О. Малкової, у Галицькому євангелії 1266 р. наявні такі випадки: *сѣгражю*, *гражанє*, *прѣже* — неповноголосся поєднується з **ж** < *dj, аналогічні приклади знаходимо в Путенському євангелії (*врѣжь*), Апостолі XIII ст. (*гражанє*) та ін.; із суфіксом **-ѣн**, замість старослов'янського **-ѣн** (*дрѣѣвнаго*), з новим **ѣ** (*нѣць*, *врѣмѣньо*), з флексією **-ѣ**, замість старослов'янського **-а**: *срациѣ не възбрани* (така ж форма наявна в Ізборнику 1076 р.) та ін. Можна ще вказати на такі випадки, як поєднання неповноголосся з сполукою **ги** (*враги* — Апостол XIII ст.), **щ** (**шт**) та сполуки **хи** (*вѣсхищена* — Апостол XIII ст.), повноголосся (**wt**) *верєци сѣ*, *сѣдѣще хоромъ* там же), флексія **-а** + **-ж** + флексія **-ѣ** (*прѣзрѣмы бывахоу по всѣмъ днѣмъ* ноужа вдовицѣ ихъ — Апостол XIII ст.), флексія **-ѣ** род. одн. + початкова **а**- (*агницѣ* — Мінея 1095 р.). Цей перелік можна продовжити. Але поки що зупинимось на цьому.